

УДК 94:614.84(477)“19/20“

ТАРАНЕНКО С.П., Академія пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України

Тараненко Станіслав Петрович (1976 р.н.). У 1996 р. закінчив Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України. Кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України. Тема наукових досліджень – “Пожежна справа в Південній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.”.

ОРГАНІЗАЦІЯ СЛУЖБИ ПОЖЕЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Вивчення досвіду протипожежної діяльності органів місцевого управління Південної України другої половини XIX ст. сприятиме виявленню позитивних і негативних аспектів роботи в галузі пожежної безпеки місцевого самоврядування та дасть змогу сформулювати рекомендації щодо їх врахування у подальшому реформуванні пожежно-рятувальної служби держави.

The study of experience of fire-prevention activity of organs of local government of South Ukraine of the second half of XIX item will be instrumental in the exposure of positive and negative aspects of work in industry of fire safety of local self-government and enable to formulate recommendations in relation to their account in subsequent reformation of fire-rescue service of the state.

Система функціонування пожежної охорони європейських країн базується на пожежних підрозділах місцевих органів влади та добровільних протипожежних формуваннях під їх керівництвом. Державна складова такої системи не є домінуючою на відміну від Державної пожежної охорони України. Отже реформування інституту місцевого самоврядування, передача низки функцій від держави до місцевих органів влади, збільшення фінансової складової місцевих бюджетів неодмінно поставлять питання про створення муніципальних пожежних команд та розширення мережі добровільних протипожежних формувань в Україні.

Виходячи з вищезгаданого, вивчення досвіду протипожежної діяльності органів місцевого управління Південної України другої половини XIX – початку XX ст. сприятиме виявленню позитивних і негативних аспектів роботи в галузі пожежної безпеки місцевого самоврядування та дасть змогу сформулювати рекомендації щодо їх врахування у подальшому реформуванні пожежно-рятувальної служби держави. Тема

практично не досліджена в українській історичній науці.

Після аналізу діяльності професійних пожежних команд у Південній Україні на початку XX ст., можемо звернути увагу й на той факт, що державної пожежної охорони як такої ще не існувало. Пожежні команди фінансувалися за рахунок місцевого бюджету, а тому й стан пожежної справи у більшості випадків залежав від економічного потенціалу населеного пункту.

У період економічного росту в 1910-1913 рр., у багатьох містах регіону спостерігалось економічне зміцнення пожежних підрозділів. Саме в цей період будувалися нові депо, встановлювався телефонний зв'язок, електрична сигналізація та оновлювався пожежний реманент і техніка. Зокрема, впродовж 1909-1911 рр. у Катеринославі для двох відділень пожежної команди, замість старих дерев'яних пожежних депо, були побудовані двоповерхові кам'яні споруди. Штат пожежного гарнізону міста поступово зростає і в 1911 р. перша частина пожежної команди складалася з 36 пожежних, одного помічника

брандмейстера та брандмейстера. Для виїздів на пожежі використовували 20 коней. Друга частина мала в своєму складі 11 пожежних та одного помічника брандмейстера і використовувала 10 коней. У 1911 р. бюджет міста складав понад 1 млн. крб. На діяльність пожежної команди виділялося близько 48 тис. [1].

Зокрема в 1915 р. в Одесі з'являється перший у регіоні пожежний автомобіль марки "Бенц-гогенау", придбаний місцевою владою [2]. Таким чином, завдяки економічному підйому в Новоросійському краї в 1913 р. пожежні команди більшості повітових та губернських міст за своїм технічним оснащенням вийшли на рівень команд Києва, Петербурга та Москви.

Протягом всього часу ефективність боротьби людей з пожежами значним чином залежала від того, наскільки швидко було виявлено джерело загоряння. До початку ХХ ст. основним прийомом виявлення пожеж була каланчева служба. Основним недоліком каланчевої служби було те, що пожежа виявлялася тоді коли вогонь вже палахкотів. Недосконалість цієї служби гостро почала відчуватися ще в останній третині ХІХ ст. Так у 1876 р. вперше (в Одесі) була встановлена пожежна сигналізація [3]. Пожежна сигналізація кардинально покращила ситуацію з організацією гасіння пожеж та допомогла уникати масової паніки, яка неодмінно виникала вночі під час сполоху [4]. У 1913–1915 рр. в Єлисаветграді робилися спроби поліпшити пожежний зв'язок за допомогою електрики. Пожежні підрозділи обладнувались електричною сигналізацією та телефонним зв'язком.

Отже, подібні пристрої значно поліпшили організацію боротьби з пожежами та зменшили час прибуття вогнеборців до місця пожежі з моменту спалаху.

Боездатність та професіоналізм пожежних підрозділів значною мірою залежали від організації служби та підготовки пожежних. Аналізуючи діяльність пожежних на початковому етапі формування професійної пожежної охорони, слід констатувати, що робота вогнеборців при поліцейських частинах Південної України була вкрай важкою. Робочий день починався о 5 (6) годині ранку і тривав 15–16 годин. Єдиного розпорядку дня в пожежних частинах Новоросійського краю не було. Після підйому пожежні ставали до молитви (серед вогнеборців України особливою повагою користувалися ікони Богородиці Неопалимої Купини, пророка Іллі та Миколая Чудотворця). Потім 1,5-2 години чистили та годували коней, проводили прибирання приміщень, замітали двір та вулицю поблизу пожежного депо і чистили обоз [5].

Після сніданку, близько 7 години ранку, починалися стройові заняття та різні господарські роботи. Крім цього, пожежні почергово несли вартову службу на каланчі, біля воріт, поблизу стайні та в інших місцях. Робочий день

закінчувався загальною молитвою о 9 годині вечора. Служба в пожежних частинах краю була однозмінною. Пожежні вдень і вночі знаходилися на посту, не виключаючи жодного дня протягом року, до того ж навіть вночі їм не дозволяли знімати чоботи, щоб не затримувати виїзд на пожежу [6]. Тільки раз на тиждень пожежний міг піти на 3 години в лазню і раз на місяць отримував звільнення на добу. Деякі вогнеборці знаходилися в казармах без відпустки по декілька місяців підряд.

Професійна підготовка рядових пожежних включала стройові заняття та словесність. У стройові заняття, крім власне стройової підготовки (вдосконалення стройового кроку, віддання військового вітання та ін.), входила робота з пожежною технікою: вогнеборці лазили по драбинах, спускалися по мотузці з навчально-тренувальної башти і каланчі, стрибали в сітку з даху або з вікна високого будинку, прокладали пожежні рукави тощо. Деякі методи навчання були зовсім принизливими. Наприклад, щоб привчити пожежних до роботи у задимлених будівлях, керівництво команди проводило наступні дії: у спеціальному приміщенні, щоб створити густий дим, підпалювали сміття; сюди ж кидали срібний карбованець і нічим не захищений пожежний мав знайти монету. Нерідко ці "навчання" проводилися у присутності комісії від міської управи або інших владних структур [7].

Поліцейська влада, яка на той час керувала пожежною справою, більше цікавилася нормальною стороною та виглядом пожежних частин, ніж їх боездатністю. На погляд можновладців, зовнішній блиск вселяв міщанам думку про високу організованість пожежних команд. Але паради більше задовольняли марносластво місцевої влади та іноді дозволяли їй отримувати почесні нагороди. Коли ж спалахувала пожежа, наряджена команда запізнювалася, рвалася упряж, виходили з ладу рукави, або носиси не подавали воду. Так, 4 серпня 1904 р. о 9 годині вечора сталася велика пожежа у флігелі садиби Нестерова в м. Мелітополі. Поширенню пожежі значною мірою сприяло запізнення пожежної частини, яка прибула лише через півгодини після виклику, хоча розташовувалася всього-на-всього на відстані чотирьох садиб від місця займання [8].

Отже, витрачаючи великі кошти на утримання та закупівлю коней, міські думи значно скорочували видатки на технічне оснащення пожежних підрозділів, які негативно відбивалися на їхній діяльності [9]. Порівняно невеликі кошти, що виділялися на протипожежні заходи міською владою, не давали можливість високотехнічно оснастити пожежні підрозділи краю (ціни на пожежне обладнання були досить високі). Так, переносні пожежні драбини довжиною 1,5 саж. коштували в середньому 18 крб., 2 саж. – 21 крб. Водночас висувні механічні драбини (без яких

пожежні не могли дістатися третього поверху будинків і вище) коштували від 375 крб. довжиною 5 саж, до 3000 крб. довжиною 15 саж. [10].

У результаті такого ставлення влади до технічного оснащення вогнеборців, пожежні команди Південної України були озброєні незручним і важким обладнанням. Так, приставна дерев'яна драбина висувалася за допомогою цілої системи мотузок, чотирма пожежними. Пожежні багри важили 16-20 кг, сокири – 5-7 кг, ломи до 32 кг. Але й цього обладнання інколи бракувало. Наприклад, перша механічна висувна драбина в Миколаєві з'явилася лише в 1892 р. [11]. Таким чином, теоретична професійна підготовка пожежних не проводилася взагалі, а практичні навички фактично здобувалися при гасінні пожеж.

Мало відповідали потребам професійної підготовки пожежних і заняття із словесності, які зводилися до вивчення “Закону Божого”, дат “тезоіменитства” найвищих осіб та знаків розрізнення військових чинів. Отже, така “підготовка” мало сприяла вивченню пожежної справи. Та й чи могла йти мова про дійсно теоретичну підготовку, якщо більшість пожежних, а то і деякі брандмейстери на середину XIX ст. були неграмотні? [12]. Підвищення загальноосвітнього рівня рядових пожежних суперечило інтересам поліції, яку цікавила більше покірність вогнеборців. Поліція бажала бачити в пожежних гарнізонах свою опору і мати можливість використати їх у власних цілях.

У зв'язку з цим, у деяких пожежних командах існувала палочна дисципліна. Щоб тримати пожежних у покорі, вживали різні форми покарання: мордобій, різки, холодний карцер. Як дисциплінарні стягнення застосовували позачергові чергування біля воріт під дзвоном, а за більш серйозні провини посилали на каланчу з ранцем, в якому було від 12 до 16 кг вантажу та при повному бойовому спорядженні [13]. В Одесі звільнення з пожежної команди загрожувало навіть висланню за межі міста. Лише реформи уряду Олександра II та припинення комплектування пожежних частин солдатами дещо покращили становище вогнеборців.

Заробітна платня рядового пожежного була низькою. В 30-60 рр. XIX ст. у Південній Україні вона складала від 25 коп. до 1,5 крб. на місяць [14]. Жебрацька платня змушувала пожежних займатися побічною роботою, наприклад, пошиттям мішків, черевиків, плетінням лаптів, вивозом нечистот тощо.

Згідно розпису прибутків і видатків Миколаєва на 1859 р., брандмейстру виділялося жалування 210 крб. на рік, а 45 пожежним – 214 крб. Низька заробітна платня примушувала навіть командний склад пожежних частин шукати побічного заробітку [15].

У 1864 р. пожежні Катеринославської губернії отримували платню – рядові по 12 крб., унтер-офіцери по 18 крб. на місяць. Окрім цього їм

надавалося по 30 крб. на рік на харчування та 35 крб. для рядового і 40 крб. для унтер-офіцера на обмундирування [16]. В Таврійській губернії рядовий пожежної команди отримував на місяць заробітної плати 4 крб. 50 коп., а унтер-офіцер від 9 до 12 крб. [17]. Вартість бойового одягу здебільшого відраховувалася із заробітку. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Херсонській губернії [18].

У перші роки поширення вільного найму в пожежних частинах Південної України оплата праці вогнеборців суттєво не покращилася. У 70-х рр. XIX ст. утримання рядових пожежних частин Катеринославської губернії коливалося в залежності від наповненості бюджету міст від 72 до 140 крб. на рік, а у Херсонській та Таврійській губерніях від 84 до 144 крб. [19]. На кінець XIX – початок XX ст. оплата праці рядових пожежних Новоросійського краю не перевищувала 18 крб. на місяць. Окрім цього на одного пожежного витрачалося в місяць 3,5 крб. на харчування, та 40 крб. у рік на обмундирування [20].

Таким чином, низька заробітна платня пожежних не давала можливості органам місцевої влади залучити до цієї справи кваліфіковані кадри та суттєво підняти рівень підготовки вогнеборців [21]. На низьку оплату праці пожежних значною мірою впливав той факт, що тривалий час команди формувалися із солдат строкової служби, праця яких вважалася даровою.

Пожежні обмежувалися в елементарних правах. Згідно із Статутом внутрішньої служби, начальник звертався до пожежного лише на “ти”. Вогнеборцям заборонялося вступати в спілки й товариства, відвідувати клуби та зібрання [22]. В деяких містах їм заборонялося їздити на коньках і в трамваях, заходити в громадські сади та парки, де висіли оголошення: “Нижнім чинам і з собаками вхід заборонений”.

Напевно цими обставинами й пояснюється велика плінність кадрів у професійній пожежній охороні. В 1902 р. у часописі “Пожарное дело” зазначалося: “Серед ... причин, які викликають негативні тенденції у складі пожежних команд, чільне місце посідає короткочасність служби найбільш здібних пожежних. Більшість із них ставляться до цієї професії як до такої, якою можна годуватися лише доти, поки немає іншого, більш вигідного ринку для застосування власної праці” [23].

Щоб вирішити проблему плінності кадрів, міські органи самоврядування стали запроваджувати додаткові виплати. Так, у 1907 р. міська управа Миколаєва видає постанову, згідно якої вводиться додаткова оплата за вислугу років. За цією постановою пожежні, які служили без перерви, за кожне трьохріччя отримували до заробітної платні додатково 12 крб. на рік. Таких премій допускалося три, після чого подальші надбавки до заробітної платні припинялися [24].

Жили пожежні при своїх частинах у погано пристосованих, необладнаних належним чином казармах. Окремі квартири або кімнати надавалися лише брандмейстерам та їхнім помічникам, інколи машиністам парових машин. Сімейним вогнеборцям, головним чином майстрам з ремонту обладнання, з дозволу адміністрації пожежної команди, відводили закуток у казармі за фіранкою або шафою.

Казарми пожежних розміщувалися на з'їжджих дворах, а з другої половини XIX ст. – при пожежних депо або поліцейських частинах. Вогнеборці та їхні сім'ї постійно були свідками похмурого життя поліцейських дворів. Так, письменник В.А. Гіляровський, описуючи життя Тверської пожежної частини Москви, яка охороняла центр міста, зазначав: “Величезне пожежне подвір'я було завалене купами гною, що викидався щодня зі стаєнь ... Пожежні в двох поверхах, низеньких і задущливих, були набиті, як оселдці в діжці, і спали покотом на нарах, а навкруги на мотузках сушилися промоклі на пожежах одяг та білизна” [25]. І це життя пожежної частини одного із найбільших міст Росії, а в провінції становище пожежних було навіть ще гіршим [26].

Оскільки техніка була відсталою, в процесі гасіння пожеж здебільшого панувала ручна праця. Це приводило до перевтомлення та чисельних нещасних випадків, а нерідко й до людських жертв [27]. Охорони праці та системи державного страхування життя пожежних не існувало. Пожежні страхувалися за власний кошт у товаристві “Блакитного хреста”, роблячи щомісячні внески зі своєї невеликої зарплати. Лише брандмейстери та брандмайори могли отримувати допомогу у випадку каліцтва за рахунок міського управління [28].

Дії пожежних суворо обмежувалися статутом, проявляти будь-яку ініціативу під час гасіння пожежі не дозволялося. “Ніхто з пожежних не має права на власний розсуд, без особливого розпорядження, почати будь-які дії, або припинити почате” [29]. За втрату здоров'я, за життя пожежного ніхто не відповідав. Поранення та опіки на пожежах були звичним явищем. Індивідуальних захисних засобів через брак коштів у пожежних командах практично не було. Лише підрозділи Одеси, Катеринослава, Херсона та Миколаєва мали захисні маски Геніча. Вогнеборці ж більшості повітових міст Південної України залишалися незахищеними. Звідси, нерідкі були випадки загибелі пожежних цілими групами [30].

Пожежний, вступаючи на службу, давав підписку, в якій, зокрема, зазначалося: “За мало-важливі вчинки, які не тягнуть за собою судової відповідальності, а також за порушення дисципліни, я, за розсудом начальства, могу бути покараним: звільненням зі служби, вирахуванням із мого жалування від 50 коп. до 3 крб., зміщенням з вищого окладу на нижчий” [31]. І таких рядків було чимало.

Безправне становище, важкі умови праці, робота, пов'язана з постійною небезпекою, не могли не викликати невдоволення пожежних і навіть поліцейський режим їх не міг зупинити. Незадоволення умовами служби особливо виявлялося в період революційних подій 1905 – 1907 рр. Зокрема, у листопаді 1905 р. газета “Одесский вестник” сповіщала про безпорядки серед місцевих вогнеборців [32].

Однак, незважаючи на всі негаразди, у професійній пожежній охороні Новоросійського краю, як і всієї України, протягом другої половини XIX – початку XX ст., склалися славні бойові традиції: любов до своєї професії, самовідданість та взаємодопомога при виконанні службових обов'язків. Деякі сторони організації пожежної охорони України були навіть вищі, ніж за кордоном, хоча тамтешня пожежна охорона матеріально-технічно була оснащена краще.

Вже в 50-х рр. XIX ст. газетні видання відмічали, що пожежні частини приємно вражають своєю організованістю. “З першим сигналом дзвону з каланчі серед дня або опівночі пожежні в повній тиші біжать, зберігаючи визначений порядок, відчиняють стайні, не більше ніж за три хвилини запрягають коней і виїжджають на пожежу”. Сучасники неодноразово зазначали, що “з утворенням професійних пожежних команд кількість великих та спустошливих пожеж у містах значно зменшилася” [33]. Так, завдяки вмілью діям пожежних м. Миколаєва, виїзд обозу на пожежу виконувався за 35-45 секунд вдень, а вночі займав не більше однієї хвилини.

Професійні пожежні Південної України неодноразово відзначалися Імператорським російським пожежним товариством (ІРПТ) та нагородами міністерства внутрішніх справ [34]. Так, у лютому 1909 р. золотим нагрудним знаком ІРПТ був відзначений брандмайор одеського гарнізону Лунд [35]. У травні 1913 р. аналогічні нагороди отримали й вогнеборці міст Олександрівська та Катеринослава [36]. На той час існували й урядові відзнаки для працівників пожежної охорони. Були затверджені нагороди: срібна медаль із написом “За врятування потерпілих” на Володимирській стрічці, срібна медаль із написом “За старанність” на Станіславській стрічці та орден св. Станіслава трьох ступенів [37].

Отже, під впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст. та в ході реформи пожежної справи 1860-1873 рр. професійна пожежна охорона Південної України вийшла на якісно новий етап свого розвитку. Суть інноваційних змін полягала в повному забезпеченні губернських та повітових міст професійними пожежними підрозділами, поступовій відміні натуральної пожежної повинності обивателів та передачі пожежної справи в підпорядкування органам місцевого самоврядування. Внаслідок зазначених нововведень наприкінці XIX ст. у Новоросійському краї сформувалася система професійної організації гасіння пожеж, у якій одночасно співіснували вільнонаймані команди, що підпорядковувалися

поліції, муніципальні пожежні підрозділи під управлінням міського самоврядування та громадські пожежні команди.

Таким чином, аналізуючи еволюцію пожежної справи в регіоні, можна зробити висновки, що тривалий час держава не брала на себе відповідальність щодо підтримки функціонування професійної пожежної охорони. Навпаки, впродовж пореформеного періоду спостерігалася тенденція до перекидання цієї справи на міських жителів та місцеву владу. Повна залежність пожежних частин від наповненості місцевих бюджетів створювала різні умови для діяльності пожежних команд у великих губернських центрах та повітових і заштатних містах краю.

Система фінансування, кадрового забезпечення та професійної підготовки пожежних не відповідала потребам часу. Відсутність профілактичних заходів з метою попередження пожеж продовжувала впродовж усього досліджуваного періоду впливати на щорічний ріст кількості пожеж. Надмірна опіка пожежних підрозділів з боку поліції приводила до негативних результатів, що виявлялися в некомпетентному втручанні в процес ліквідації пожеж та використанні вогнеборців на сторонніх роботах.

Однак, попри всі негаразди, діяльність професійних пожежних команд у містах регіону пози-

тивно вплинула на зменшення (приблизно в 2 рази) спустошливості пожеж та їх страхітливих наслідків – загибелі людей. А цілеспрямована позиція керівництва пожежних гарнізонів з питання про необхідність активної участі держави в формуванні та функціонуванні професійних пожежних частин створила умови для організації на початку ХХ ст. державної професійної пожежної охорони. Проте, остаточно це питання не було вирішено внаслідок розгортання Першої світової війни та подій 1917 р.

Аналіз діяльності пожежних формувань під керівництвом міських управ засвідчує, що система протипожежного захисту буде ефективною лише при комплексній співпраці органів місцевого самоврядування, професійних пожежних частин та добровільних протипожежних організацій. На нашу думку це сприятиме всебічному дослідженню єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій, яка включає в собі сукупність органів управління, сил та засобів центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, на які покладається реалізація державної політики у сфері цивільного захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Обзор Екатеринославской губернии за 1911 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1912. – С. 2-3.
2. Одесский листок. – 1915. – № 119 (19 мая).
3. Одесский листок. – 1876. – № 57 (11 сентября).
4. Токарський Б. Електрическая сигнализация для вызова дружины на пожар // Пожарное дело. – 1902. – № 32. – С. 508.
5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 230. – Канцелярія миколаївського військового губернатора. – Оп. 1, спр. 1465, арк. 18.
6. Голубев С.Г. и др. Пожарное дело в СССР/Под ред. Н.А. Тарасова-Агалакова. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 17.
7. Одесский листок. – 1886. – № 168 (17 марта).
8. Южная копейка. – 1904. – № 16 (8 августа).
9. Там само. – 1911. – № 18 (11 августа).
10. Денисьевский М. Противопожарные меры. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1891. – С. 24.
11. ДАМО. – Ф. 229, оп. 1, Спр. 228, арк. 26.
12. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 1821, арк. 28.
13. Голубев С.Г. и др. Пожарное дело в СССР / Под ред. Н.А. Тарасова-Агалакова. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 29.
14. ДАМО. – Ф. 230, оп. 1, спр. 1465, арк. 72.
15. Там само. – Ф. 222, оп. 1, спр. 875, арк. 31.
16. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1821, арк. 32.
17. Держархів АРК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 7081, арк. 34.
18. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 5, оп. 1, спр. 1638, арк. 36.
19. Обзор Херсонской губернии за 1880 г. Приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон: Типография Губернского правления, 1881. – С. 38.
20. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1899. – С. 40.
21. ДАМО. – Ф. 230. – Оп. 1, спр. 1465, арк. 24.
22. Устав внутренней службы. – СПб.: Военная типография, 1910. – С. 26.
23. Золотницкий И. К вопросу о комплектовании пожарных команд // Пожарное дело. – 1902. – № 16. – С. 243.
24. ДАМО. – Ф. 222, оп. 1, спр. 1159, арк. 44.
25. Гиляровский В.А. Москва и москвичи. – М.: “Правда”, 1979. – С. 46.
26. ДАМО – Ф. 222, оп. 1, спр. 875, арк. 47.
27. Отчет о деятельности Екатеринославского пожарного общества действительного члена ИРПО за 1898 г. – Екатеринослав: Тип. П. Барского, 1899. – С. 9.
28. Южная копейка. – 1911. – № 18 (11 августа).
29. ДАХО. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1638, арк. 15.
30. Хроника // Пожарное дело. – 1903. – № 4. – С. 55; Хроника // Пожарное дело. – 1902. – № 16. – С. 251.
31. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф. 1252, оп. 1, спр. 178, арк. 57.
32. Одесский вестник. – 1905. – 14 ноября.
33. ДАМО – Ф. 230, оп. 1, спр. 1259, арк. 61.
34. Там само. – Спр. 10095, арк. 24.
35. Известия Императорского российского пожарного общества (далее – ИРПО) // Пожарное дело. – 1909. – № 3. – С. 42.
36. Хроника // Пожарное дело. – 1913. – № 12. – С. 249. Елисаветградский вестник. – 1915. – № 141 (21 октября).
37. Хроника // Пожарное дело. – 1902. – № 10. – С. 155.